

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՎԱՅՐԵՐԻՑ

I

Թուրքերի յարձակումը Դարալագեագի հայերի վրայ

Մայիսի 15 ին Ջուլ, Ջըախլու, Դամըչլար, Մարաթուզ, Թերփ, Քոչըեկ, Լէյլիկաչան, Գիւմուշխանայ, Աղքեանդ և Իօտիսու գիւղերի թուրքերը յարձակուեցին Գնդեվազ գիւղի վրայ: Այդ ժամանակ Գնդեվազու հասարակութեան տանուտէր Ալի Սաֆարալի օղլին մի կողմից իմաց է տալիս Գիւմուշխանայ գիւղի թուրքերին (որոնք իր ազգականներն են), թէ Ջուլի գիւղերի թուրքերը յարձակում են Գնդեվազի վրայ, դուք էլ եկէք, մասնակցեցէք, միւս կողմից էր բարեկամ ձեռնալով Գնդեվազցիներին հաւար է բերում թէ թուրքերը ձեր տաւար ու ոչխարը քշեցին տարան: Գնդեվազցի հայերը դուրս ելնելով գիւղից, հանդիպում են գիւմուշխանեցիներին, տանուտէրի առաջնորդութեամբ: Այդ ժամանակ տանուտէր Ալին ասում է գնդեվազցիներին. «Որովհետեւ ձեր գիւղի ներքեկից, հարաւային կողմից, միացեալ թուրքերը գալիս են ձեզ կողոպտելու, այս պատճառով ես գիւմուշխանեցիներին բերում եմ որ ձեզ օգնեն»:

Հաւատարմով սրան, գնդեվազցի հայերը խառնուելով գիւմուշխանեցիներին հետ դիրք են մտնում միասին շինական կառավարութեան մօտ ու սկսում են կռուել ներքեկից յարձակուող թուրք խուժանի հետ: Կէս ժամ կռուելուց յետոյ Գնդեվազի հայերը սպանում են գնդակով թերփեցի Բայրամալի Բէկլար օղլուն ու վիրաւորում են մի թարփեցու և մի ջուլեցու: Գիւմուշխանեցիները, տեսնելով որ հայերը յաղթող են հանդիսանում, յարձակում են նրանց վրայ, որոնց օգնութիւն էին ցոյց տալիս երկու ստրաժնիկներ. Ալեքսանը (հայ) և Միմոնը (ռուս): Այդ ժամանակ գիւմուշխանեցի Ամրահ Մամադ ալի օղլին, տանուտէր Ալիի եղբօր որդին, և լէյլիկաչանցի Ղասաժ Մօլլայ Շահ Յուսէն օղլին պինդ բռնում են ստրաժնիկ Միմոնին,

որպէսզի հրացանը խլեն ձեռքից, միւս ստրաժնիկ Ալեքսանը, երեք անգամ հրամայում է նրանց բաց թողնել իր ընկեր կազակին և երբ նրանք չեն լսում, գնդակահար անելով սպանում է Սիմոնին բռնողներից մէկին, Ամրահ Մամադալի օղլուն: Այդ ժամանակ բոլոր գիւմուշխանեցիները շրջապատում են ստրաժնիկներին որ սպանեն, բայց վրջիններս փախչում են ուրիշ գիւրը մտնում, որի ժամանակ գնդեկազցի Ամրախան Շուքուր օղլին գնդակով վիրաւորում է ստրաժնիկ Ալեքսանին, իսկ գիւմուշխանեցի Ալի Ռահիմ օղլին սպանում է Ալեքսանի ձին: Ստրաժնիկ Սիմոնը իր վիրաւոր ընկերին փախցնում է Կուշչի հայաբնակ գիւղը փրկելով նրան մահից: Այսպէս, շնորհիւ տանուտէր Ալիի խաբէութեան, մի կողմից գիւմուշխանեցի թուրքերը, միւս կողմից մնացող գիւղերի թուրքերը յաղթելով հայերին, ըլլում տանում են նրանց 1200 հատ ոչխարը, 600 տաւար, 80 ձի և ջորի և 100 էշ, որոնց բոլորն էլ հաւասար կերպով բաժանում են իրանց մէջ: Ջրաւականանալով սրանով, թուրքերը մտնում են գիւղը ու կողոպտում ինչ որ կայ գնդեկազցի հայերի տներում, ջարդելով դռները, սպանելով միևնոյն ժամանակ հարկ հաւաքող Մնացական Ալլահվերդեանին, տանում են նրա տանից 500 ռ. արքանական հարկը և հասարական ծախքը: Գնդեկազցի հայերը իրանց ընտանիքը լքանում են եկեղեցին և այնտեղ ապաստանելով ութն օր, փրկում իրանց կեանքը մինչև գաւառապետ պ. Չերքեզովի գալը, անդուշտելով այդ ժամանակ գառան մսով, որոհեալ թէ հացը և թէ միւս ուտելիքներ սրբել տարել էին թուրքերը: Գնդեկազցի հայերն ունէին ութ հրացաններ, և եթէ չխաբուէին տանուտէր Ալիից և գիւմուշխանեցիներին թոյլ չտային իրանց մէջ մըտնելու, չէին թողնիլ որ ոչ ստրաժնիկ Ալեքսանը վիրաւորուէր և ոչ էլ զիրքերը կը տային թուրքերին: Թուրքերը կողոպտեցին նաև շինական կառավարութեան կահ կարասիքը, բոլոր զբքերը, ծակծկոտելով նոյնպէս կայսրի պատկերը:

Գնդեկազցիները կորուստը հասնումէ 50,000 ռուբլու:

Այդ երկու օրը Նախճաւանի գաւառի թուրքերը միանալով Դարալագեազի թուրքերի հետ, յարձակուեցին Մարտիրոս գիւղի հովիւների վրայ: Դիւղի առջև սկսեց փոխադարձ հրացանաձգութիւնը, հայերը չկարողանալով դիմադրել թուրքերի հարիւր անգամ աւելի բազմութեան, տեղի տուեցին նրանց, որոնք քշեցին տարան մարտիրոսացիների 1000 գլուխ ոչխարը և 200 տաւարը:

17-ն Մայիսի. Այս օր գիւղից մէկ ու կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ, «Գոաւի ձորում», Դուրբանքեասլան, Դուրդ-

դուլադ և Ձէյթա - Չօփա - Չօմա գիւղի բնակիչները յարձակուեցին այարցիների ոչխարի հօտերի վրայ, սպանեցին երկու քուրդ հովիւներին և հօտերի վերայ հսկող պահակ Սալաուր Յարութիւհանին, տանելով հօտից 270 հատ ոչխարներ: Այարցիները տեսնելով, որ չեն կարող դիմադրել այդ չորս գիւղին, սպանուածի դիակը յանձնելով հողին, տեղափոխուեցին Մալիշկեայ: Միւս օրը, ամսի 18-ն, յիշուած թուրք գիւղի բնակիչները յարձակուեցին տեղափոխուող այարցիների վրայ ու սկսեցին հրացաններ արձակել նրանց վրայ: Այդ ժամանակ վիրաւորեցին դաշոյնով այարցի Ղազար Գէորգեանին ու ձգեցին Արփաչայ գետը: Զբաւականանալով սրանով գիշերը կողոպտեցին գիւղը և տարան այն բոլոր ապրանքը այարցիների, որ չկարողացան նրանք վերցնել հետները Այարից Մալիշկիա տեղափոխուելիս: Թուրքերը կողոպտեցին այարցիներ 10,000 ռուբլու չափ կարողութիւնը, հաշուելով սրա հետ և կողոպտուած եկեղեցու իրերն ու սրբազան անօթները:

3-ն Յունիսի, առաւօտը շուտով պահակները դիրքերից հաւար կանչեցին թէ ահագին բազմութիւն թուրքերի գալիս է յարձակուելու Նիփին գիւղի վրայ. գիւղացի երիտասարդները իսկոյն ելան քաղուեցին դիրքերն: Այդ ժամանակ հիւսիսայն կողմից ելփինցիներին շրջապատեցին Աղբիլիսա, Գենալու, Ալմալու և Հօրս գիւղերի թուրքերը Այրիշայի քրդերի հետ, իսկ արեւմտեան կողմից շրջապատեցին Արդաբաս, Բօսժուրու և Չիվա գիւղի թուրքերը Դաշխարման և Գեաւաֆա Աղլը գիւղերի քրդերը, միացած Երեւանի գաւառի թուրքերի հետ: Կոիւք տեւեց մօտաւորապէս 8 ժամ: Նիփինցիներին օգնում էին Արդիշլուի պոստի 4 կազակները, սակայն անկարող եղան դիմադրել այսքան ոյժի դեմ և, տեսնելով մօտալուստ վտանգը, Ղոչլըղայու հասարակութեան տանուտէր Ղամբար Ղոչալի օղլին խորհուրդ տուեց ելփինցիներին փախչել դէպի իրա բնակած Ղոչլղայ թուրք գիւղը. հայերը կատարեցին ու մինչդեռ շարունակուած էր փախուստը, ելփինցի քաջ երիտասարդները յուսահատ կռիւ էին մղում թուրքերի դէմ իրանց բռնած դիրքերից: Այդ ժամանակ ելփինցի Թոմաս տէր Անդրէասեանը, որ փափուշտ էր տանում դիրքերի մէջ կռուող երիտասարդներին, այնտեղից վերադառնալիս սպանուեց գիւղի մէջ թուրքերի գնդակով. միեւնոյն ժամանակ սպանուեց դիրքի մէջ Մնացական Նղիայեանը, փոխադարձ հրացանաձգութեան միջոցին արմալուցի Սէյիդ Միր Մոստաֆա Սէիդ Հասան օղլու ձեռքով: Ամենից երկար և յուսահատ կռոււմ էր Յովհանէս Նղիայեանը, որը պահպանում էր երկու ընկնող դիակներին և իր ծերունի հօրը

կոյր Եղիային, որը մտած էր եկեղեցի իրան փրկելու մտքով: Վերջապէս թուրքերը խուժեցին գիւղը, սկսուեց անողորմ կողոպուտը. այդ ժամանակ ավալուցի Սէյիդ Միր Հաշիմ Սէյիդ Ահմադ օղլին վերաւորեց դաշոյնով ելիինցի Աբրահամ Յարութիւնեանին, որը նոյնպէս վախճանուեց: Թուրքերի կողմից սպանուեցին ութ հոգի և վերաւորուեցին 10 հոգի: Գիւղում կային միայն հինգ հատ բերդանի սիստեմի հրացաններ, որոնցով կռոււմ էին Եղիայեան Յովհաննէսը, Եւոք Աստաուածատրեանը, Թէոս Տէր Անդրիասեանը, Արշակ Տէր Անդրէասեանը, Սեբոր Սարգսեանը և Զաքար Պօղոսեանը. ստրաժնիկներին երկուսը թուրքեր էին, որոնք հրացան չէին արձակում՝ իրանց արինակից թուրքերի վերայ: Թուրքերը կողոպտելով գիւղը չբաւականացան սրանով. նրանք անխնայ կողոպտեցին և եկեղեցին. գիւղից հեռանալիս էլ քչեցին տարան ելփինցիների 2000 հատ ոչխար և եօթն հարիւր հատ տաւար: Ելփինցիները երեք օր իրանց ընտանիքով ֆնացին Ղոչըլդա գիւղում, մինչև որ եկաւ գաւառակիս պրիստաւը ու կրկին վերադարձրեց նրանց իրանց ընտանիքեան տեղը: Խլած ոչխարի մեծ մասը երկար ժամանակ գտնուում էր հորսեցի Ղլալի Հասան ալի օղլու և Բահլուլի մօտ:

Հէնց մի մեծ տանից, այն է՝ Օհանէս Եղիայեանի տանից, տարել են 400 հատ ոչխար, 30 հատ տաւար և չորս ձիեր: Ընդհանուր գումարը վնասի որոշուած է 56,666 ր.

5-ն Յոնիսի, Զուլ, Ախտա, Գիօմուդ, Դիաբուդ և Դարաքեանդ գիւղերի թուրքերը միանալով Նախճաւանի գաւառի թուրքերի հետ, գիւղից մի վերստ հեռաւորութեան վերայ յարձակուելով Մարտիրոս գիւղի հովիւների վերայ սկսեցին խելսպառնալիքներով նրանց հօտերը: Այդ ժամանակ 50-60 հոգի մարտիրոսցի երիտասարդներ ղինուելով ելան նրանց դէմ. սկսեց փոխադարձ հրացանաձգութիւնը երկու կողմերի մէջ: Թուրքերի մի մասը սկսեց կռուել մարտիրոսցիների հետ, իսկ միւս մասը քչել նրանց տաւար ու ոչխարը: Մարտիրոսցիները հետեցին նրանց մինչև Նաղիւրտ, երեք վերստաչափ հեռաւորութեամբ: Այստեղ թուրքերը գնդակով խփեցին մարտիրոսի Ստեփան Բաբայեանին, որը իսկոյն մեռաւ, վերաւորեցին նոյնպէս 18 տարեկան Գարեգին Ասլանիւնին. սա էլ հասնելով տանը վախճանուեց. թեթեւ կերպով վերաւորուեց գնդակով նոյն գիւղացի Գալուստ Գէորգեանը, որը բժշկուեց երկու ամսից յետոյ: Սրանից յետոյ թուրքերը քչեցին տարան մարտիրոսցիների 1000 հատ ոչխար և 235 տաւար: Այդ ժամանակ Մարտիրոսում կազակներ չկային, կային միայն Նախ-

ճաւան գաւառի Սէս գիւղում. կազակները չկարողացան հասնել իր ժամանակին օգնութեան, նոյնպէս օգնութեան չկարողացան հասնել մօտիկ հայ գիւղերի բնակիչները:

Մ. Տ.—Ա.

II

Համաձայն խմբագրութեանդ պահանջին, տալիս եմ հետեւալ տեղեկութիւնները Զանգեզուրու հայ-թուրքական ընդհարումների վերաբերեալ:

Նախճաւանի այս տարուայ արիւնալի դէպքերին մասնակցում էին Զանգեզուրու տեղական և քոչուոր թուրքերը, որոնք աւարից վերադառնում էին իրանց տեղերը և հրէշաւոր գոյներով նկարագրում թուրքական բարբարոսութիւնները և ստացուած օգուտները: Նախճաւանի սահմանակից Սիսիան գաւառի հայերի ուժեղ լինելը փոքր ինչ զսպում էր տեղական թուրքերի վայրենի բնազդերը: Քոչուոր թուրքերը, որոնք գալիս են Շուշու և Բազուայ գաւառներից և ծածկում են Սիսիանի լեռները, Բազարչայ մալականի գիւղի ուղղութեամբ մինչև Դարալագեազի սահմանը և այդտեղից ամբողջ Մաղաւտղը, Մինքեանդ գիւղի շրջակայքով մինչև Ալիդուլի, թուով ոչ պակաս քան 40,000, արդէն մասնակցած Նախճաւանի և Դարալագեազի հայ-թուրքական ընդհարումներին, միշտ հակուած էին առիթներ որոնելու Զանգեզուրում քոչի ճանապարհի ուղղութեամբ յարձակումներ գործելու հայերի վրայ: Եւ ահա յունիսի 25—26-ին, Մուրթուզայի 15 հոգուց բաղկացած աւագակային խումբը յարձակում է Շաղատի և Մազրայի հովիւների վրայ, ընդ 93 դոմէշ և 311 գառն: Սկսում է հրացանաձգութիւն. բոլոր քոչուորը միանում է աւագակային խմբին. Մազրի հայերը, 3 կազակի և 10 հոգի հայ քաջերի աջակցութեամբ փառաւոր ջարդ են տալիս ահագին քանակութեամբ թուրքերին շատ թեթեւ վնասով: Մազրու այդ ջարդը բոլորորովին սթափեցրեց թուրքերին և Սիսիանում մինչև վերջն էլ երկիւղ արին յարձակումներ կատարել. բնդ հակառակն բռնակոթցիք և այլ գիւղացիք համարձակ մտնում էին քոչի մէջ և Նախճաւանի հայերից խլած ապրանքները յետ խլում: Օգոստոսի 16-ին Մուրթուզայի նոյն խումբը քոչը անցկացնելուց յետոյ Իւշ-թափում, Մազրու վրէժը հանելու դիտաւորութեամբ, սպանում են Սիսիանու 4 հայ յայտնի բէկերին: Նոյն օրերը Գորիսի մօտ հայերը սպանում են յայտնի թուրք բէկերի. 18-19-ին Մինքեանդ գիւղի շրջակայ թուրքերի մէջ երևում են